

[27 Mart 1900'deki] görüşmelerde ... dünya politikası [sözünden], yalnızca, endüstrimizin, ticaretimizin, emek gücümüzün, insanların faaliyet ve zekâlarının gelişmesinin getirdiği görevlerin desteklenmesini ve ilerletilmesini anladığımı ifade etmişim. Saldırgan bir yayılma politikası izlemeye niyetimiz yoktu. Biz sadece, olayların doğal seyri içinde dünyanın dört bir yanında elde ettiğimiz yaşamsal çıkarları korumak istedik.

Alman şansölyesi von Bülow, 1900¹

Bir kadının, cepheye giden oğlunu kaybedeceği kesin değildir; aslında kömür madeni ve tren istasyonları, kaşlardan daha tehlikeli yerlerdir.

Bernard Shaw, 1902²

Savaş –dünyanın bu tek temizleyicisini–, militarizmi, vatanseverliği, ilk kez özgürlüğü getirenlerin yıkma jestini, uğruna ölmeye değer güzel düşünceleri yüceltip kadınları küçümseyeceğiz.

F. T. Marinetti, 1909³

I

1914 Ağustosundan itibaren Avrupalılar savaş hayaletiyle yatıp kalkmaya başladılar. Bu kıtada, bu satırların yazıldığı sırada yaşı yetmişin üzerinde olanların çoğu, iki savaşın en azından bir bölümünü yaşamıştır; İsveçliler, İsviçreliler, Güney İrlandalılar ve Portekizliler dışında, yaşı ellinin üzerinde olanlar, en azından bir savaşın bir bölümünü yaşamışlardır. Hatta 1945'ten, Avrupa'da silahların sustuğu günden sonra doğanlar bile, dışarıda, dünyanın herhangi bir yerinde savaşı geçiren bir yılı bile nadiren görmüşlerdir; üstelik bütün yaşamlarını, (hükümetlerinin sözleriyle) ancak karşılıklı imhayı garanti eden sonsuz bir rekabetle uzak tutulan dünya çapında bir üçüncü, nükleer çatışmanın karanlık gölgesi altında geçirdiler. Küresel bir felaketten kaçınılmış olsa bile, böyle bir çağa nasıl barış dönemi diyebiliriz? (Zira 1871-1914 arasında da Avrupa devletleri arasında uzunca bir dönem büyük bir savaş yaşanmamıştı). Çünkü, büyük filozof Thomas Hobbes'un gözlemlediği gibi:

Savaş, yalnızca muharebeden ya da savaşa ediminden ibaret değildir; rekabeti savaş meydanında sürdürme iradesinin yeterince açık olarak bilindiği bir zamanda da savaş söz konusudur.⁴

Dünyanın 1945'ten beri bu durumda olduğunu kim yadsıyabilir?

Oysa 1914'ten önce böyle değildi: Barış, Avrupalıların normal bulduğu ve beklediği bir şeydi. 1815'ten beri, bütün Avrupa devletlerinin yer aldığı bir savaş olmamıştı. 1871'den beri hiçbir Avrupalı devlet, askerlerine, bir başka benzer devletin askerlerine ateş açma emri vermemişti. Büyük güçler, (bazen düşmanlarının dirençleri konusunda yaptıkları hesap çarşıya uymadıysa da) kurbanlarını zayıfların arasından ve Avrupa dışındaki dünyadan seçtiler (Boerler Britanyalılara, beklenenin çok ötesinde zorluk çıkardılar; Japonlar 1904-5'te Rusya'yı şaşkırtıcı bir kolaylıkla bozguna uğratmakla büyük bir güç olduklarını kanıtladılar). Potansiyel kurbanların en yakın ve en büyüğünün toprakları üzerinde, yani uzun zamandır çözülmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nda savaş, Osmanlının uyruğu olan halklar, bağımsız devletler kurmaya veya topraklarını genişletmeye çalıştıkları, bunun için, büyük güçleri de aralarındaki çatışmaların içine çekerek birbirleriyle savaştıkları için, aslında sürekli bir olasılık olarak hep mevcuttu. Balkanlar, Avrupa'nın barut fıçısı olarak bilinmekteydi ve gerçekten de bütün dünyayı etkileyen patlama 1914'te buradan geldi. Fakat 'Doğu Sorunu', uluslararası diplomasi gündeminin bildik bir maddesiydi; yüzyıl boyunca düzenli olarak uluslararası bunalımlara, hatta oldukça önemli uluslararası bir savaşa (Kırım Savaşı) yol açmış olmakla birlikte, hiçbir zaman tamamen kontrolden çıkmamıştı. 1945'ten sonra Orta Doğu'nun tersine Balkanlar, burada yaşamayan Avrupalılar için, Alman çocuk kitabı yazarı Karl May'in veya operetlerin macera öykülerinde geçen dünyaya ait bir yerdi. Ondokuzuncu yüzyılın sonundaki Balkan savaşlarının imgesi, (1908 yılında Viyanalı bir besteci tarafından *The Chocolate Soldier* adıyla) bir müzikale dönüştürülmesi manidar olan Bernard Shaw'un *Arms and the Man* isimli eserindeki imgeydi.

Elbette genel bir Avrupa savaşı olasılığı öngörülmekteydi; ve bu, yalnızca hükümetleri ve onların genel kurmaylarını değil, geniş bir kitlenin de kafasını meşgul etmekteydi. 1870'lerin başlarından itibaren esas olarak Britanya ve Fransa'da olmak üzere kurgu ve fütüroloji, müstakbel bir savaşın gerçekçi olmayan kabataslak bir resmini çizmekteydi. Filozof Nietzsche, çılgınca ve kahince bir biçimde Avrupa'da yükselmekte olan askerleşmeyi selamlar ve "içimizdeki barbara, hatta vahşi hayvana evet diyecek"⁵ bir savaşı haber verirken, Friedrich Engels de, çoktan (1880'lerde) bir dünya savaşı ihtimalini ele almıştı. 1890'larda savaş kaygısı, hükümetlerin en şüpheli temsilcileri tarafından düzenlenen uluslararası toplantılar olan –yirmi birincisi 1914 Eylülünde Viyana'da yapılacak– Dünya (Evrensel) Barış Konferansı'nın, Nobel Barış ödülleri (1897) ve Lahey

Barış Konferansları'nın ilkinin (1899) ve hükümetlerin barış idealine olan kararlı (ancak teorik) bağlılıklarını ifade ettikleri birçok ilk toplantının yapılmasına yol açacak boyuttaydı. 1900'lerde savaş, gözle görülecek kadar yakındı; 1910'lardaysa eli kulağındaydı ve doğal bir şey olarak görülüyordu.

Yine de, savaşın çıkması gerçekten *beklenmiyordu*. 1914 Temmuzunda ki uluslararası bunalımın son umutsuz günlerinde bile, devlet adamları ölümcül adımlar atarken bir dünya savaşı başlattıklarına gerçekten inanmıyorlardı. Geçmişte sık sık olduğu gibi, mutlaka bir formül bulunacaktı. Savaşa karşı olanlar da, uzun zamandan beri sözünü ettikleri felaketin şimdi üzerlerinde dolaştığına inanmıyorlardı. Temmuzun sonunda, Avusturya Sırbistan'a savaş ilan ettikten epey sonra, uluslararası sosyalizmin önderleri, çok endişeli olmakla birlikte, hâlâ genel bir savaşın olası olmadığına, bunalıma barışçıl bir çözüm bulunabileceğine inanıyorlardı. Habsburg sosyal demokrasisinin başı olan Victor Adler, 29 Temmuz'da "kişisel olarak genel bir savaş olacağına inanmıyorum" demişti.⁶ Son dakikada generallerine, Rusya'nın yanı sıra Fransa'ya da saldırmaktan kaçınarak savaşı Doğu Avrupa'yla sınırlandırmanın mümkün olup olmadığını soran ve kendisine ne yazık ki bunun tamamen olanaksız olduğu söylenen İmparator William gibi, istediklerinden değil, yapacak bir şey kalmadığından yıkım makinesinin düğmesine basmak durumunda olanlar bile buna inanmıyordu. Savaş fabrikasını kuran ve şalteri indirenler, çarkların, bu afallamış inanamazlık halini öğütmeye başladığını izler halde buldular kendilerini. 1914'ten sonra doğan birinin, bu tufandan önce, bir dünya savaşının 'gerçekten' çıkmasının olanaksız olduğu inancının, hayatın dokusuna ne denli derinden işlemiş olduğunu tasavvur etmesi çok zordur.

Batılı devletlerin çoğu için ve 1871-1914 döneminin büyük bölümünde, bir Avrupa savaşı, ya tarihsel bir anıydı ya da belirsiz bir gelecekle ilgili olarak yapılan kuramsal bir egzersiz. Bu dönemde bu toplumlarda orduların ana görevi toplumsal nitelikteydi. Zorunlu askerlik, Britanya ve ABD dışında, ciddi birer güç olan bütün devletlerde şimdi (aslında bütün gençlerin askere alınması anlamına gelmemekle birlikte) bir kural halini almıştı. Sosyalist kitle hareketlerinin yükselmesi karşısında, generaller ve politikacılar, zaman zaman potansiyel açıdan devrimci proleterlerin eline silah vermekten ürküyorlardı (Oysa ileride bunun bir yanığı olduğu anlaşılacaktı). Askerlik yaşamının şereflerinden ziyade kulluğuyla tanışan sıradan erat için orduya katılmak, kızların dillere destan üniforma düşkünlüğü sayesinde daha katlanılabilir hale gelen iki ya da üç yıllık bir

talimin ve zorlu çalışmanın ardından çocukların erkek olmalarını simgeleyen bir geçiş ayini haline geldi. Uzman onbaşılar, çavuşlar içinse, ordu bir işti. Subaylar için, yetişkinlerin oynadığı bir çocuk oyunu, sivillere karşı üstünlüklerinin, erkeksi ihtişamın ve toplumsal statünün simgesiydi. Generaller içinse, her zaman olduğu gibi, askeri şeflerin biyografilerinde örneklerine bol bol rastlanan o siyasi entrikaların ve mesleki kıskançlıkların cirit attığı bir alandı.

Hükümetler ve hakim sınıflar için ordu, yalnızca iç ve dış düşmanlara karşı bir güç değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasal düzenin altını oyan kitle hareketlerine yakınlık duyan (dolayısıyla endişe kaynağı olan) yurttaşların düzene (mümkünse coşkuyla) bağlılıklarını güvence altına alınmanın bir aracıydı. Askerlik hizmeti, ilkokulla birlikte, doğru toplumsal davranışları aşılama ve (en az onun kadar önemli) bir köylüyü bir ulusun –vatansever– yurttaşı haline getirmek için devletin elindeki belki de en güçlü mekanizmaydı. Okul ve askerlik hizmeti, İtalyanlara, konuşmayı değilse de resmi ‘ulusal’ dili anlamayı öğretti; ve ordu, eskiden yoksul güneyn yerel bir yemeği olan spagettiye, bütün İtalyanlara özgü bir kurum haline getirdi. Toplumsal yurttaşlığa gelince, yurttaşları eğlendirmek, onlara ilham vermek ve vatanla özdeşleşmelerini sağlamak için renkli sokak tiyatrosu niteliğinde askeri gösteriler (geçit törenleri, merasimler, bayraklar ve müzik) düzenlendi. 1871-1914 arasında Avrupa’da yaşayan siviller için ordunun en bildik yönü, muhtemelen onlarsız halka açık parkları ve önemli toplumsal günleri düşünmenin zor olduğu, her yerde hazır ve nazır olan askeri bandolardı.

Askerler, daha nadir olarak da denizciler, (doğal olarak) zaman zaman asıl görevlerini de yerine getirdiler. Kargaşa ve toplumsal bunalım anlarında, protesto gösterilerinin ve asayişsizliğin üzerine salındılar. Hükümetler, özellikle de kamu oyunun ve seçmenlerin üzerine titreyenler, askerleri, kendi yurttaşlarını vurma tehlikesi taşıyan durumlar içine sokmamaya özen gösteriyorlardı: Askerlerin sivillere ateş açması, vahim siyasi sonuçlar yaratabilirdi; üstelik, 1917’de Petrograd’da olduğu gibi, askerlerin bunu yapmayı reddetmeleri daha da vahim olabilirdi. Buna karşın, askerler, bu gibi durumlarda oldukça sık kullanıldılar; Belçika ve Hollanda gibi devrimin eşiğinde olduğuna inanılmayan Orta ve Batı Avrupa devletlerinde bile, olayların asker aracılığıyla bastırılması sırasında verilen kurbanların sayısı hiç de önemsiz değildi. İtalya gibi ülkelerdeyse kurban sayısı çok daha büyük olabilmekteydi.

Askeri birlikler açısından, yurt içindeki olayları bastırmak zararsız bir işti; özellikle sömürgelerde arası sıra patlak veren savaşlar çok daha

tehlikeliydi. Bu tehlikenin, askeri olmaktan çok tıbbi olduğunu belirtmek gerekir. 1898'deki İspanya-Amerika savaşında seferber edilen 274.000 kişilik ABD ordusunun yalnızca 379'u savaşta öldürülmüş, 1600'ü de yaralanmıştı; tropikal hastalıklardan ölenlerin sayısı ise 5000'den fazlaydı. Ele aldığımız dönemde hükümetlerin, sarı hummayı, sıtmayı ve bugün bile 'beyaz adam mezarı' olarak bilinen ülkelerdeki diğer belaları belli ölçülerde kontrol altına almayı sağlayan tıbbi araştırmaları bu denli istekle desteklemelerine şaşmamak gerek. Fransa, 1871-1908 arasında sömürgelerdeki faaliyetleri sırasında yılda ortalama sekiz subay kaybetti; buna, bu otuz yedi yılda 300 subayın neredeyse yarısının öldürüldüğü Tonkin dahildir.⁷ Kimse, bu tür seferlerin ciddiyetini küçümsemek istemeyecektir, özellikle de kurbanlar arasındaki kayıpların oranı fazlasıyla yüksek olduğu için. Saldırgan ülkeler için bile bu tür savaşlar, sportif geziler değildi. Britanya, 1899-1902'de Güney Afrika'ya 450.000 adam gönderdi; £220 milyon maliyetle birlikte, bu insanların 29.000'i ya savaşta ya da aldıkları yaralardan, 16.000'i ise hastalıktan öldü. Bunlar hiç de önemsiz rakamlar değildir. Bununla beraber, batılı ülkelerde askerlerin işi, ulaşım alanında (özellikle deniz) ve madenlerde çalışan işçilerin yaptıkları işlere göre çok daha tehlikesizdi. Barış içinde geçen dönemin son üç yılında, her yıl ortalama 1430 İngiliz kömür işçisi ölmekte, ortalama 165.000'i de (ya da işgücünün yüzde 10'undan daha fazlası) yaralanmaktaydı. İngiliz kömür madenlerinde kaza oranı, Belçika ve Avusturya'dakinden daha yüksek olmakla birlikte, Fransa'dakinden biraz daha düşük, Almanya'dakinden yaklaşık yüzde 30 ve ABD'deki oranın üçte birinden daha azdı.⁸ Hayati tehlike üniformaya yakın değildi.

Demek ki, Britanya'nın Güney Afrika Savaşı'nı hesaba katmazsak, (1870'lerde Türklerle ciddi boyutlarda savaşa tutuşan ve 1904-5'te Japonlarla feci bir savaşa giren çarlık Rusyası orduları için ve hem Çin'e hem de Rusya'ya karşı başarıyla savaşan Japon orduları için olmasa da) büyük devletlerin askerlerinin ve denizcilerinin yaşamları oldukça huzurluydu. Bu, Avusturya'nın imparatorluk ve kraliyet ordusunun ünlü 91. Alayı'nın ölümsüz eski üyesi, aslan asker Şvayk'ın ([Brecht] tarafından 1911 yılında yaratılmış bir tip) tek bir savaşın bile yer almadığı anılarında ve maceralarında bugün de görülebilir. Doğal olarak genel kurmaylar, işleri bu olduğundan, savaşa hazırlanmaktaydı. Adet olduğu gibi, çoğu, subay yetiştiren okullardaki kumandanların deneyimlerindeki ya da belleklerindeki son büyük savaşın geliştirilmiş bir yorumuna göre hazırlanmaktaydı. 1914'ten önceki yıllarda Fransız müttefikleriyle işbirliği yapmayı kararlaştıran İngiliz generaller için, böyle bir durumda kendilerinden çok daha fazlasının

isteneceği giderek açıklık kazanmakla birlikte, İngilizler, (dünyanın en büyük deniz gücü olduklarından, doğal olarak) bir kara savaşına ancak sınırlı olarak katılmaya hazırdılar. Fakat, genel olarak bakıldığında, generallerin –hatta teknik açıdan daha açık fikirli olan bazı amirallerin– anlamakta zorlandıkları askeri teknolojideki gelişmeler yüzünden savaş koşullarında ortaya çıkan dehşetengiz dönüşümleri önceden görenler, daha çok sivillerdi. Eski bir amatör asker olan Friedrich Engels, sık sık bu insanların kütlüklerine dikkat çekti; fakat, dayanılmaz ekonomik ve insani maliyetleriyle savaşan ülkeleri bitap düşürecek ya da toplumsal devrime sürükleyecek uzatmalı bir çatışmaya yol açabilecek siper savaşının askeri açmazını önceden gören, 1898’de St Petersburg’da *Technical, Economic and Political Aspects of the Coming War* adlı altı ciltlik kâhince bir kitap yayımlayan Ivan Bloch isimli Yahudi bir banker oldu. Kitap, hızla çeşitli dillere çevrildi.

Gelecekteki savaşın yaratacağı felaketi ancak birkaç gözlemci anlamıştı; oysa, idraktan yoksun hükümetler, büyük bir coşkuyla, kendilerini teknolojik yeniliğin sağladığı silahlarla donatma yarışına girdiler. Yüzyılın ortalarında henüz endüstrileşme sürecinde olan (bkz: *Sermaye Çağı*, 4. Bölüm, II) öldürme teknolojisi, küçük silahların ve topların hızında ve ateş gücünde gerçek bir devrimin yanında, çok daha etkili türbin motorları, daha etkin koruma sağlayan zırhlar ve daha fazla silah taşıma kapasitesiyle savaş gemilerinde sağlanan dönüşümler, 1880’lerde çarpıcı bir gelişme gösterdi. Geçerken belirtelim, (ABD dışında) infazcılar, her ne kadar asma ve kafa uçurma gibi eski ve denenmiş yöntemlere sadık kalsalar da, ‘elektrikli sandalye’nin icadıyla (1890) uygar öldürme teknolojisi de dönüşüm geçirdi.

Tahmin edileceği gibi, bütün bunlar, özellikle devletler birbirinin önüne geçmek, en azından geride kalmamak için yarıştıkça, savaş hazırlıklarını çok pahalı bir iş haline getirdi. Bu silahlanma yarışı, 1880’lerin sonlarında mütevazı bir hızla başladı ve yeni yüzyılda, özellikle savaştan önceki son yıllarda ivme kazandı. Britanya’nın askeri harcamaları, gerek toplam bütçe içindeki payı, gerekse kişi başına düşen harcama olarak, 1870’lerde ve 1880’lerde değişmeden kaldı. Fakat, 1887’de £32 milyondan, 1898/9’da £44.1 milyona ve 1913/14’te £77 milyona çıktı. Ve elbette, savaşın, modern silahlanma harcamalarının füze bölümüne tekabül gelen yüksek teknoloji kanadı, en göz alıcı büyümeyi sergileyen donanmaydı. Bu alandaki harcamalar, 1885’te devlete –1869’dakiyle yaklaşık aynı büyüklükte olmak üzere– £11 milyona mal olmuştu. Oysa 1913/14’te bu rakamın dört katını geçti. Bu arada, Almanya’nın donanmaya yaptığı

harcamadaki artış çok daha çarpıcıydı: 1890'ların ortalarında yıllık 90 milyon marktan, yaklaşık 400 milyona yükseldi.⁹

Bu muazzam harcamaların yol açtığı sonuçlardan biri, ya yüksek vergi ya enflasyonist borçlanma ya da her ikisi birdendi. Fakat, genellikle görmezden gelinse de, bu harcamaların aynı şekilde malum bir sonucu da, anavatanlar için ölmeyi, büyük ölçekli endüstrinin bir yan ürünü haline getirmesiydi. Patlayıcılar ve çelik sayesinde milyoner olduklarını bilen iki kapitalist, Alfred Nobel ve Andrew Carnegie, servetlerinin bir kısmını barış davasına adayarak durumu telafi etmeye çalıştılar. Bu anlamda, her ikisi de gayri tipik insanlardı. Savaşla savaş gereçleri üretimi arasındaki bu ortakyaşam, hükümetlerle endüstri arasındaki ilişkileri kaçınılmaz olarak dönüştürdü; çünkü, Friedrich Engels'in de 1892'de gözlemlediği gibi, "savaş, *grande industrie*'nin [büyük endüstrinin] bir kolu haline geldikçe ... *la grande industrie* ... siyasi bir gereklilik halini aldı."¹⁰ Öte yandan devlet de, endüstrinin bazı kolları için vazgeçilmez oldu; çünkü, hükümetler olmasaydı silahları kim satın alacaktı? Savaş endüstrisinin ürettiği mallar, piyasa tarafından değil, en gelişmiş, dolayısıyla en etkili silahlardan yeterince edinmek için hükümetlerin aralarında tuttuğu sonu gelmeyen rekabet tarafından belirlenmekteydi. Dahası, hükümetlerin ihtiyaç duyduğu şey, üretilen fiili silah miktarı değil, (eğer böyle bir şey olursa) savaş zamanı gereken ölçekte silah üretme kapasitesiydi; yani, endüstrilerinin, barış zamanının gereklerinin çok ötesinde bir kapasiteye sahip olduğunu görmeleri gerekiyordu.

Demek ki devletler, şu ya da bu biçimde, güçlü bir ulusal silah endüstrisinin varlığını garanti altına almaya, bunların teknik gelişme maliyetlerinin büyük kısmını üstlenmeye ve kârlılıklarını koruduklarını görmeye mecburdular. Başka bir deyişle, bu endüstrileri, serbest piyasanın ve serbest rekabetin kararsız denizlerinde yüzen kapitalist girişim gemilerini tehdit eden fırtınalardan korumak zorundaydılar. Elbette, kendileri de bizzat silah imalatına girebilirlerdi; aslında uzun zaman bunu yaptılar da. Fakat, devletlerin –ya da en azından liberal İngiliz devletinin– tam da özel girişimle anlaşmayı yeğleyecekleri bir zamandı bu. 1880'lerde özel silah üreticileri, silahlı kuvvetlerin silah ihtiyacının üçte birinden fazlasını, 1890'larda yüzde 46'sını, 1900'lerdeyse yüzde 60'ını karşılamayı üstlendiler (Geçerken belirtelim, hükümet, silah üretiminin üçte ikisini bu firmalara bırakmaya hazırды).¹¹ Silah firmalarının endüstrinin devleri arasında yer almaları ya da bunlara katılmaları hiç şaşırtıcı değildir: Savaş ve kapitalist yoğunlaşma, birlikte gitti. Almanya'da, topların kralı Krupp, 1873'te 16.000, 1890 civarında 24.000, 1900 civarında 45.000 ve Krupp'un

ünlü silahlarının elli binincisinin fabrikanın kapısından çıktığı 1912’de yaklaşık 70.000 kişi alıştırmaktaydı. Britanya’da Armstrong Whitworth, –Armstrong’un taşaronluğunu yapan 1500 kk firmadakileri saymazsak– Newcastle’daki ana fabrikalarında 12.000 adam alıştırmaktaydı; bu rakam, 1914’e gelindiğinde 20.000’e –Tyneside’daki tüm metal işçilerin yüzde 40’ından fazla– ıktı. Aynı zamanda son derece arlıydılar.

ABD’nin modern ‘askeri endüstri kompleksi’ gibi, bu dev endüstriyel yoğunlaşmalar, hükümetlerin silahlanma yarışı olmadan hitiler. O nedenle, bu durum bizi, bir İngiliz gazetecinin dediği gibi “eliğin ve altının savaşı”ndan bu ‘lm tüccarları’nı (bu deyim barış kampanyası yürütenler arasında büyük rağbet görmüştü) sorumlu tutmaya yöneltmektedir. Eğer gerekirse krl sözleşmelerle ortadan kaldırılabilecek ulusal aşağılık hissi veya ‘camdan duvarlar’ icat ederek silahlanma yarışının hızlanmasını teşvik etmek, silah endstirileri için mantıklı değil miydi? Makineli tüfek üretiminde uzmanlaşmış bir Alman firması, Fransız hkmetinin, elindeki makineli tüfeklerin sayısını iki katına çıkarmayı planlamasını sağlamak için *Le Figaro*’da bir iln yayımlatmayı başarmıştı. Bunun zerine Alman hükümeti, 1908-10’da bu silahtan 40 milyon marklık bir sipariş verdi; böylelikle firmanın kr payları yüzde 20’den yüzde 32’ye yükseldi.¹² Bir İngiliz firması, hkmetinin, Alman deniz kuvvetlerinin yeniden silahlanma programını vahim biçimde kmsediğini iddia ederek, İngiliz hkmetinin yaptırdığı her yeni ‘dretnot’tan 250.000 sterlin kazandı (Böylelikle İngiliz donanması iki kat büyüdü). Vickerlar adına hareket eden (ve Birinci Dünya Savaşı’nda Müttefiklere yaptığı hizmetlerden dolayı sonradan şövalye nvanı alan) Yunanlı Başil Zaharoff gibi zarif ve karanlık kişiler, büyük devletlerin silah endstirilerinin daha az önemli ya da modası geçmiş ürünlerinin, bu tür savaş araçlarını satın almaya her zaman hazır olan Yakın Doğu ve Latin Amerika’daki devletlere satışıyla ilgilendiler. Kısacası, uluslararası ölüm ticaretinde işler yolundaydı.

Teknisyenlerin, geçit törenleri konusunda bilimsel konularda olduğundan çok daha bilgili olan generalleri ve amiralleri, en son silahları ve zırhlıları sipariş etmedikleri takdirde her şeyin kaybedilebileceğine inandırmak için ellerinden geleni yaptıkları kesinse de, yine de dünya savaşını silah üreticilerinin bir komplosu olarak açıklamak mümkün değildir. 1914’ten önceki son beş yılda korkutucu dzeyele ulaşan silah birikiminin, durumu daha da geri dönüşsüz bir noktaya getirdiği kesindir. O anın, ölüm güçlerini harekete geçiren geminden kurtulmuş makinenin yedeğe çekilmesinin artık mümkün olmadığı (en azından) 1914 yazında

geldiği de kesindir. Fakat Avrupa'yı savaşa iten şey, bu sıfatla silahlanma yarışı değil, devletleri buna sürükleyen uluslararası durumdu.

II

Birinci Dünya Savaşı'nın kökenleriyle ilgili tartışma, 1914 Ağustosundan beri kesintisiz sürmektedir. Belki de –hatta Fransız Devrimi üzerine yapılan tartışma da dahil– tarihte başka hiçbir konu için, bu soruyu yanıtlamak için olduğu kadar mürekkep tüketilmemiş, kağıt yapmak için bu kadar çok ağaç feda edilmemiştir. Kuşaklar değiştikçe, ulusal ve uluslararası siyaset dönüştükçe, bu tartışma da yeniden canlandı. Savaşan taraflar, kendilerine uluslararası diplomasinin savaşı neden önleyemediğini sormaya ve savaştan birbirlerini sorumlu tutmaya başladıklarında, Avrupa daha yeni felakete sürüklenmişti. Savaşa karşı olanlar, hemen kendi çözümlerini yapmaya başladılar. Çarlığın gizli belgelerini yayınlayan 1917 Rus Devrimi, bir bütün olarak emperyalizmi suçladı. Muzaffer Müttefikler, 'savaş suçu'nun yalnızca Almanlara ait olduğu tezini 1919'daki Versailles barış anlaşmasının köşe taşı yaptılar; ve bu tez lehine, ama esas olarak aleyhine sel gibi belge ve tarihsel propaganda yazısı akmasına yol açtılar. İkinci Dünya Savaşı, doğal olarak bu tartışmayı canlandırdı; ne var ki tartışma, Almanya'nın savaştaki sorumluluğunu vurgulayarak (bu konuda ortodoksiyi oluşturan) muhafazakâr ve Nazi Alman vatanseverliğiyle bağı koparma kaygısındaki sol tarih yazımcılığının Federal Alman Cumhuriyeti'nde yeniden ortaya çıkmasıyla sonraki birkaç yılda yeni bir soluk kazandı. Dünya barışına yönelik tehlikeler konusunda, Hiroşima ve Nagazaki'den sonra malum nedenler yüzünden hiçbir zaman sona ermeyen tartışmalarda, geçmişte yaşanan dünya savaşlarının kökenleriyle, güncel uluslararası beklentiler arasında olası paralellikler aranması kaçınılmazdı. Propagandacılar, İkinci Dünya Savaşı ('Münih') öncesindeki yıllarla bir karşılaştırma yapmayı yeğlerken, tarihçiler, 1980'lerle 1910'lar arasında can sıkıcı benzerlikler buldular. Böylelikle, Birinci Dünya Savaşı'nın kökenleri, bir kez daha yakıcı ve acil bir sorun oldu. Bu koşullarda, dönemimiz üzerinde çalışan her tarihçinin yapmak zorunda olduğu gibi, Birinci Dünya Savaşı'nın neden ortaya çıktığını açıklamaya çalışan bir tarihçiyi, derin ve azgın sular beklemektedir.

Yine de, yanıtlamak zorunda olmadığı soruları saf dışı bırakarak, tarihçinin işini en azından kolaylaştırabiliriz. Bunların başında, ahlaki ve siyasi bir yargı içermekle birlikte, tarihçileri yakından ilgilendirmeyen 'savaş suçu' sorunu gelmektedir. Eğer yüzyıllık Avrupa barışının neden

bir dünya savaşları dönemine yol açtığıyla ilgileniyorsak, suçun kimde olduğu sorusu, onuncu ve onbirinci yüzyıllarda İskandinavya'dan gelen savaşçı kavimlerin Avrupa'nın çeşitli bölgelerini neden fethettiklerini araştıran bir çalışmada Fatih William'ın İngiltere'yi istila etmesinin iyi bir yasal dayanağı olup olmadığı sorusu kadar gereksizdir.

Elbette, savaşlarda sorumluluğu birilerine yüklemek her zaman mümkündür. 1930'larda Almanya'nın tutumunun özünde saldırgan ve yayılmacı olduğunu, karşıtlarının tutumununsa özünde savunmacı olduğunu pek az kimse yadsıyacaktır. 1898 İspanyol-Amerikan savaşı ve 1899-1902 Güney Afrika Savaşı gibi, ele aldığımız dönemdeki emperyal yayılmacı savaşların, kurbanlar tarafından değil, ABD ve Britanya tarafından kışkırtıldığını kimse yadsıyamaz. Yine, halkla ilişkiler açısından kaygı duysalar da, ondokuzuncu yüzyıldaki bütün devlet yönetimlerinin, savaşları uluslararası politikanın normal olumsuzlukları olarak gördüklerini ve askeri inisiyatif kullanmış olabileceklerini itiraf edecek kadar dürüst olduklarını herkes bilir. Savaş Bakanlıkları, henüz evrensel olarak Savunma Bakanlıkları kılıfı altına sokulmamıştı.

Buna karşın, 1914'ten önce hiçbir büyük devletin, genel bir Avrupa savaşının, hatta -1850'lerin ve 1860'ların tersine- başka bir Avrupalı büyük devletle sınırlı bir askeri çatışmanın çıkmasını istemediği çok açıktır. Büyük devletlerin siyasi emellerinin doğrudan çatıştığı yerlerde, yani sömürge fetihlerinin ve paylaşımalarının cereyan ettiği deniz aşırı kuşakta, aralarındaki sayısız zıtlışmanın her zaman barışçıl düzenlemelerle çözüme bağlanmış olması da bunu göstermektedir. 1906'da ve 1911'de Fas konusunda olduğu gibi, bu bunalımların en ciddileri bile zararsız atlatılmıştı. 1914'ün arifesinde artık, sömürgelerle ilgili çatışmalar, çeşitli rakip devletlerin önüne çözümsüz sorunlar çıkartacak gibi görünmüyordu (Bu olgu, emperyalist rekabetin Birinci Dünya Savaşı'nın çıkışıyla bir ilgisi olmadığını iddia etmek için, hiç de meşru olmayan bir biçimde, sürekli olarak kullanılmıştır).

Elbette devletler, değil barış yanlısı olmak, barışsever olmaktan bile uzaktılar. Dışişleri bakanları, oybirliğiyle felaket olarak telakki ettikleri şeyden kaçınmak için ellerinden geleni yapmış olsalar da, bir Avrupa savaşına -bazen yanlışlıkla* - hazır dılar. 1900'lerde hiçbir hükümet, 1930'larda Hitler'in yaptığı gibi, yalnızca savaşla veya sürekli bir savaş tehdidiyle varılabilecek amaçlar gütmeydi. Almanya bile Fransa'nın geçici

* Amiral Raeder, 1914'te, Alman donanmasının Britanya'ya karşı bir savaş planı olmadığını bile iddia etti.¹³

zayıflığını ve yalnızlığını, sadece (kimsenin bu yüzden büyük bir savaş başlatmak niyetinde olmadığı ya da belki de başlatmadığı idare edilebilir bir konu olan) Fas üzerindeki emperyalist hak iddialarını güçlendirmek için kullandı; Alman Genel Kurmay Başkanı'nın, savaş, daha sonra da 1904-5'teki askeri yenilgi ve devrim yüzünden müttefiki Rusya'nın eli kolu hazır bağlanmışken Fransa'ya karşı önleyici bir saldırıda bulunmak için çırpınması boşunaydı. Hiçbir büyük devletin hükümeti, hatta en hırslı, en ciddiyetsiz ve en sorumsuzları bile, büyük bir savaş istemiyordu. Yaşlı imparator Francis Joseph, böyle bir savaşın patlak verdiğini 1914'te bahtsız uyruklarına duyururken, her ne kadar savaşı kışkırtan kendi hükümeti de olsa, "Bunun olmasını ben istemedim" ('Ich hab es nicht gewolt') derken son derece içtendi.

Olsa olsa şu iddia edilebilir: Dipsiz bir uçuruma doğru ağır ağır kayışın belli bir noktada savaş artık öylesine kaçınılmaz görünmeye başladı ki, bazı hükümetler, yapılacak en iyi şeyin, düşmanlıkları başlatmak için en uygun ya da en azından daha az elverişsiz anı seçmek olduğuna karar verdiler. Almanya'nın 1912'den beri böyle bir anı kolladığı, fakat bu anın daha önce bir türlü gelmediği iddia edilmiştir. Balkanların hücre bir kentinde Avusturyalı bir arşidükün terörist bir öğrenci tarafından ilgisiz bir şekilde öldürülmesiyle hızlanan 1914'teki son bunalım sırasında, Avusturya, Sırbistan'a gözdağı vererek bir dünya savaşı başlatma tehlikesi yarattığını biliyordu; Almanya da, müttefikine tam destek verme kararı alarak bu tehlikeyi neredeyse kesinleştirdi. Avusturya Savaş Bakanı, 7 Temmuz'da "denge bizim aleyhimize bozuluyor" dedi. En iyisi, daha fazla bozulmadan savaşmak değil miydi? Almanya da aynı düşüncede idi. 'Savaş suçu' meselesi, ancak işte bu sınırlı bağlamda anlamlıdır. Fakat, olayların gösterdiği gibi, önceki bunalımların tersine, 1914 yazında barış, bütün güçlü devletler –hatta Almanların, tarafsız kalarak, hem Fransa'yı hem de Rusya'yı yenme* şanslarını arttıracaklarını bekledikleri İngilizler– tarafından hesaptan düşüldü. Yine de, büyük güçlerin hiçbiri, yarasının ölümcül olduğuna kanaat getirmeden (1914'te bile) barışa *coup de grâce*** indirmeyebilirdi.

O nedenle, Birinci Dünya Savaşı'nın kökenlerini keşfetme sorunu, 'saldırgan'ı keşfetme sorunu değildir. Köken sorunu, giderek hükümetlerin

* Almanların stratejisinde (1905 tarihli 'Schlieffen Planı'), Fransa'ya karşı hızlı bir indirici darbenin ardından Rusya'ya da aynı şekilde hızlı bir darbe indirilmesi düşünülmekteydi. Birinciden amaçlanan, Belçika'yı istila etmek, böylelikle Britanya'ya, savaşa girmek için uzun zamandır aradığı bahaneyi vermektir.

** Öldürücü darbe –çn.

kontrolünden çıkan, sürekli olarak kötüleşen uluslararası durumun doğasında yatmaktadır. Avrupa, yavaş yavaş, büyük güçlerin oluşturduğu iki karşıt blok halinde bölündü. Savaşın dışında, kendi başlarına alındıklarında bu bloklar yeni görüngülerdi ve esas olarak 1864-1871 arasında başkalarının pahasına diplomasiyle ve savaşla kurulan (krş: *Sermaye Çağı*, 4. Bölüm) ve (zamanında karşı ittifak yaratmış olan) barış döneminin ittifakları ile bu kuruluştan asıl kayba uğrayan Fransa'ya karşı kendini korumaya çalışan birleşmiş bir Alman İmparatorluğu'nun Avrupa sahnesine çıkmasından kaynaklandılar. Savaş olasılığını barındırmakla birlikte, kendi başlarına bu ittifaklar, savaşın ne garantisidiler, hatta ne de savaş mümkün kıldılar. Gerçekten de, 1871'den sonra yaklaşık yirmi yıl boyunca, çok taraflı diplomatik satrancın tartışmasız şampiyonu olan Alman şansölyesi Bismarck, kendini yalnızca güçlü devletler arasında barışın korunmasına adadı ve bunda başarılı oldu. Güç bloklarından oluşan bir sistem, ancak, karşıt ittifaklar kalıcı hale geldiklerinde, özellikle de aralarındaki ihtilaflar idare edilmesi olanaksızlaşan zıtlaşmalara dönüştüğünde barış için bir tehlike halini aldı. Bu, yeni yüzyılda olacaktı. Hayati sorudur: Neden?

Birinci Dünya Savaşı'na yol açan uluslararası gerilimlerle, 1980'lerde bile insanların hâlâ kaçınmayı umdukları bir üçüncü savaş tehlikesinin altında yatan gerilimler arasında çok önemli bir fark vardır. 1945'den sonra, üçüncü bir dünya savaşında başlıca düşmanların kimler olacağı konusunda en ufak bir kuşku olmamıştır: ABD ve SSCB. Fakat 1880'de, 1914'teki olaylar zinciri hiçbir biçimde öngörülemezdi. Potansiyel müttefikler ve düşmanlar seçmek, ayırt etmek, doğal olarak kolaydı. Salt (1871'deki zaferinin ardından) Almanya'nın Fransa'dan büyük parçalar (Alsace-Lorraine) ilhak etmiş olmasından ötürü bile olsa, Almanya ve Fransa karşı taraflarda yer alacaklardı. Yeni Alman İmparatorluğu'nun iç siyasi dengeleri, çok uluslu Habsburg İmparatorluğu'nun varlığını sürdürmesini gerekli kıldığından, Bismarck'ın 1866'dan sonra şekillendirdiği Almanya ve Avusturya-Macaristan arasındaki ittifakın kalıcı olacağını tahmin etmek de zor değildi. Habsburg İmparatorluğu'nun ulusal parçalara ayrılması, Bismarck'ın da gayet iyi bildiği gibi, Orta ve Doğu Avrupa'daki devlet sisteminin çökmesine yol açmakla kalmayıp aynı zamanda Prusya egemenliğindeki 'küçük Almanya'nın temelini de yıkacaktı. Nitekim, her ikisi de, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından gerçekleşti. 1871-1914 döneminin en kalıcı diplomatik özelliği, 1882 tarihli 'Üçlü İttifak'tı; üçüncü ortak İtalya, bir süre sonra ayrıldığı ve 1915'te Alman karşıtı kampa katıldığı için, bu üçlü ittifak, aslında bir Almanya-Avusturya ittifakıydı.

Tekraredecek olursak, çok uluslu olmaktan kaynaklanan kendi sorunları yüzünden ve 1878'de Bosna-Hersek'in yönetimini üstlenmiş olmaktan dolayı her zamankinden daha derin bir şekilde Balkanların çalkantılı işlerine karışmış olan Avusturya'nın, bu bölgede karşısında Rusya'yı bulacağı belli bir şeydi.* Bismarck, Rusya'yla yakın ilişkileri sürdürmek için elinden geleni yaptıysa da, Almanya'nın er ya da geç Viyana ile St Petersburg arasında bir tercih yapmak zorunda kalacağını önceden görmek mümkündü; ve bu tercih Viyana'dan başkası olamazdı. Dahası, 1880'lerin sonlarında olduğu gibi, Almanya'nın Rusya seçeneğini bırakmasıyla, Rusya ile Fransa'nın –gerçekten de 1891'de yaptıkları gibi– bir araya gelmeleri de mantıklıydı. Hatta Friedrich Engels bile, doğallıkla Almanya'ya karşı yönelmiş böyle bir ittifakı 1880'lerde düşünmüştü. Böylelikle, 1890'ların başlarına gelindiğinde, iki güç grubu, Avrupa üzerinde karşı karşıya geldiler.

Bu durum, uluslararası ilişkileri daha çok germekle birlikte, sırf şu nedenden ötürü bile olsa, genel bir Avrupa savaşını kaçınılmaz hale getirmede: Fransa ile Almanya'yı bölen meselenin (yani Alsace-Lorraine) Avusturya'yla bir ilgisi yoktu; Avusturya ile Rusya arasında çatışma riski taşıyan mesele de (yani Rusya'nın Balkanlar'daki nüfuzunun derecesi), Almanya için önem taşımıyordu. Bismarck'ın gözlemlediği gibi, Balkanlar, tek bir Pomeranyalı bombacının bile kemiklerine değmezdi. Fransa'nın Avusturya ile Rusya'nın da Almanya ile gerçek bir anlaşmazlığı yoktu. Bu açıdan, Fransa ile Almanya'yı ayıran sorunlar, kalıcı olmakla birlikte, çoğu Fransız'a göre savaşa değmezdi; Avusturya ile Rusya'yı ayıran meseleler de, –1914'ün gösterdiği gibi– potansiyel olarak daha ciddi olmakla birlikte, yalnızca fasılalarla gündeme gelmekteydi. Üç gelişme, bu ittifak sistemini bir saatli bombaya dönüştürdü: Güçlü devletlerin içinde yeni sorunların ve yeni emellerin ortaya çıkmasıyla istikrarsızlaşan, akışkan bir uluslararası durum; zıtlaşan blokları dondurarak kalıcı hale getiren ortak askeri planlama mantığı; ve bloklardan birine, beşinci büyük devletin, Britanya'nın katılması (Sadece uluslararası nezaket gereği 'büyük güç' olarak kabul edilen İtalya'nın saf değiştirmesi, kimseyi endişelendirmedi). 1903-1907 arasında Britanya, kendisi de dahil herkesi hayrete düşürerek Alman karşıtı kampa katıldı. Birinci Dünya Savaşı'nın kökeni,

* Güney Slav halkları, kısmen Habsburg İmparatorluğu'nun Avusturya tarafının (Slovenler, Dalmaçya Hırvatları), kısmen Macar tarafının (Hırvatlar, Sırların bir bölümü), kısmen imparatorluğun ortak yönetimi (Bosna-Hersek), kalanı da bağımsız küçük krallıklar halinde (Sırbistan, Bulgaristan ve mini bir prenslik olan Karadağ) ve Türklerin yönetimi altında (Makedonya) bulunmaktaydı.

en iyi, bu İngiliz-Alman antagonizmasının doğuşunun izi sürülerek anlaşılabilir.

'Üçlü Antant', Britanya'nın düşmanı için de, müttefikleri için de şaşırtıcı bir şeydi. Britanya'nın geçmişinde Prusya ile sürtüşme geleneği bulunmadığı gibi, bunun için kalıcı bir neden de yoktu; aynı şey, Alman İmparatorluğu olarak bilinen süper Prusya için de geçerliydi. Öte yandan, Britanya, 1688'den beri Avrupa'da çıkan hemen her savaşta, neredeyse otomatik olarak Fransa'nın karşısında yer almıştı. Salt Fransa'nın kıta üzerinde egemenlik etme yetisini yitirmesinden bile kaynaklansa, durum artık böyle değildi; ancak her ikisi de emperyalist güçler olarak aynı top-raklar ve nüfuz için mücadele ettiklerinden, iki ülke arasındaki sürtüşme gözle görülür biçimde arttı. Örneğin, her ikisinin de göz diktiği, fakat (parasını Fransızların ödediği Süveyş Kanalı ile birlikte) İngilizlerin ele geçirdiği Mısır konusunda ilişkiler hiç dostça değildi. İngiliz ve Fransız sömürge birliklerinin Sudan'ın hinterlandında karşı karşıya geldiği 1898 Fashoda bunalımı sırasında, her an kan dökülecekmiş gibi görünüyordu. Afrika'nın paylaşılması sırasında, birinin kazancı genellikle diğerinin zararına oldu. Rusya'ya gelince, 'Doğu Sorunu' denilen şeyin kapsamına giren Balkan ve Akdeniz kuşağında; ve Hindistan'la çarın ülkesi arasında kalan, Orta ve Batı Asya'nın kötü tanımlanmış olmakla birlikte üzerinde sert ihtilafların koptuğu bölgelerinde –Afganistan, İran ve İran Körfezi'ne açılan bölgelerde– İngiliz ve Çar imparatorlukları sürekli çekişmekteydi. Rusların İstanbul'a –dolayısıyla Akdeniz'e– girme ve Hindistan'a doğru yayılma olasılığı, İngiliz dışişleri bakanlarının dinmeyen kabusuydu. Hatta bu iki ülke, Britanya'nın da yer aldığı ondokuzuncu yüzyılın tek Avrupa savaşında (Kırım Savaşı) savaşmış, 1870 başlarında bir Rus-İngiliz savaşı ciddi bir olasılık haline gelmişti.

İngiliz diplomasisinin yerleşik modeli ortadayken, Almanya'ya karşı bir savaş, göz ardı edilebilecek kadar uzak bir olasılıktı. Kıta Avrupası'ndaki herhangi bir büyük devletle yapılacak kalıcı bir ittifak, İngiliz dış politikasının başlıca hedefi olan bu güç dengesinin korunmasıyla uyumuyor görünüyordu. Fransa ile ittifak olası görülmezken, Rusya ile ittifak neredeyse düşünülemez bir şeydi. Ne var ki, akla uygun olmayan gerçek oldu: Britanya, Rusya'nın İstanbul'u işgaline onay vermeye kadar –bu teklif, 1917 Rus Devrimi ile ortadan kalktı– Rusya ile aralarında var olan bütün düşünce farklılıklarını çözüme bağlayarak, Almanya'ya karşı Fransa ve Rusya ile kalıcı bağlar kurdu. Bu şaşırtıcı dönüşüm nasıl ve neden oldu?

Çünkü, geleneksel uluslararası diplomasi oyununun hem oyuncuları hem de kuralları değişmişti. İlk olarak, bu oyunun oynandığı oyun tahtası

çok daha genişledi. Eskiden (İngilizler hariç) büyük ölçüde Avrupa ve komşu bölgelerle sınırlı olan güç rekabeti, şimdi –Washington’un Monroe Doktrini ile sadece ABD’nin emperyal yayılmasına ayrılmış olan Amerika kıtasının büyük bölümü dışında– küresel ve emperyalı. Savaşa yol açması istenmiyorsa çözümlenmesi gereken uluslararası ihtilafların, Balkanların dışında kalan Avrupa’ya özgü herhangi bir meseleden çok, dağılmakta olan Osmanlı İmparatorluğu kadar, 1880’lerde Batı Afrika ve Kongo, 1890’larda Çin ve Mağrip (1906, 1911) üzerinde patlak vermesi şimdi çok daha olasıydı. Dahası, şimdi yeni oyuncular vardı: Avrupa’nın arap saçına dönmüş işlerinden hâlâ uzak durmakla birlikte, Pasifik’te ve Japonya’da etkin bir yayılcılık gösteren ABD. Aslında Britanya’nın Japonya ile ittifakı (1902), Çarlık İmparatorluğu’nu savaşta yenebileceğini yakında gösterecek olan bu yeni gücün varlığı, Britanya’ya yönelik Rus tehdidini azalttığı, böylece Britanya’nın konumunu güçlendirdiği için, Üçlü İttifak’a giden ilk adımı oluşturdu. Dolayısıyla, Rusya ile Britanya arasındaki çeşitli eski anlaşmazlıkların yatışmasını mümkün kıldı.

Uluslararası güç oyununda gözlenen bu küreselleşme, o zamana kadar gerçekten dünya çapında siyasi amaçlar güden tek büyük güç olan bu ülkenin durumunu otomatik olarak değiştirdi. Ondokuzuncu yüzyılın büyük kısmında, Britanya’nın diplomatik hesaplarında Avrupa’nın tek işlevinin, Britanya’nın, dünyanın geri kalan kısmındaki –esas olarak ekonomik– faaliyetlerini sürdürebilmesine olanak sağlayacak şekilde sessiz kalmak olduğunu söylemek, abartma olmaz. Bu durum, Avrupa’daki güç dengesi ile, dünyanın bütün okyanuslarını ve deniz yollarını kontrol eden, dünya ölçeğinde var olan tek donanmayla garanti altına alınmış küresel *Pax Britannica* arasındaki niteleyici bileşimin özünü oluşturmaktaydı. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarında, dünyanın diğer bütün deniz kuvvetlerinin toplamı, ancak Britanya donanması kadardı. Yüzyılın sonuna gelindiğindeyse durum artık böyle değildi.

İkinci olarak, dünya çapında bir endüstriyel kapitalist ekonominin ortaya çıkmasıyla, uluslararası oyun, şimdi oldukça farklı bahislerle oynanmaya başlandı. Clausewitz’in ünlü deyişini uyarlırsak, bundan böyle savaş, yalnızca ekonomik rekabetin başka araçlarla devamı anlamına gelmiyordu. Bu, o dönemde ekonomik genişlemenin makineli tüfekler ve gambotlar aracılığıyla yürütüldüğüne dair bolca örneğe tanık olan tarihsel deterministleri ayartan bir görüştü. Oysa, kaba bir basitleştirmeden ibaretti. Eğer dünya savaşına doğru kontrolsüz kayışın sorumlusu kapitalist gelişme ve emperyalizm olacaksa, pek çok kapitalistin bilinçli savaş kışkırtıcısı olduklarını iddia etmek olanaksızdır. İş dünyasıyla ilgili basın, işadam-

larının özel ve ticari yazışmaları; bankacılık, ticaret ve endüstrinin sözcüsü sıfatıyla yaptıkları açıklamalar üzerine yapılacak tarafsız bir çalışma, işadamlarının çoğunluğunun, uluslararası barışı kendi yararlarına gördüklerini oldukça inandırıcı biçimde gösterecektir. Gerçekten de, savaş, ancak 'olağan iş yaşamı'na yönelik bir müdahalede bulunmadığı sürece kabul edilebilir bir şeydi; ve (henüz alanında radikal bir reformist olmayan) genç iktisatçı Keynes'in savaşa başlıca itirazı, arkadaşlarının ölmesine neden olması değil, bunun 'olağan iş yaşamı'na dayalı bir iktisat politikasını kaçınılmaz olarak olanaksız kılmasındandı. Ekonomik yayılmanın savaşla olmasından yana kişiler elbette vardı; ancak, Liberal gazeteci Norman Angell, iş dünyasındaki mutabakatı kesin bir dille ifade etmişti: Savaşın sermayenin işine geldiği inancı, 1912 tarihli kitabına adını verdiği gibi, bir 'Büyük Yanılsama'ydı.

O halde kapitalistler –belki silah üreticileri dışında, hatta sanayiciler–, uluslararası serbest iş dünyasının ve mali işlemlerin dokusu ona dayanağından, zenginliklerinin ve yayılmalarının temel çerçevesini oluşturan uluslararası barışı bozmayı neden istemek zorunda kaldılar? Uluslararası rekabetten yarar sağlayanların şikayetçi olmaları için bir neden bulunmadığı açıktır. Dünya pazarlarına girme özgürlüğünün bugün Japonya'ya nasıl bir zararı yoksa, Alman endüstrisi de 1914'ten önce bununla yetinebilirdi. Kaybedenlerince, savaş istemekle aynı şey olmamakla birlikte, hükümetlerinden korunma isteme eğiliminde olmaları doğaldı. Dahası, potansiyel kaybedenlerin en büyüğü olan Britanya, bu isteklere bile direndi; (1890'larda avaz avaz dile getirildiği gibi) Alman rekabetinden duyulan korkuya, Alman ve Amerikan sermayelerinin Britanya'nın iç pazarına sızmalarına rağmen, bu ülkedeki iş çevrelerinin çıkarları, ağırlıklı olarak barışa endekslenmişti. İngiliz-Amerikan ilişkileri hakkında daha da ileri gidebiliriz. Eğer ekonomik rekabet tek başına savaşa neden olsaydı, İngiliz-Amerikan rekabetinin, mantıksal olarak –iki savaş arası dönemde hâlâ bazı Marksistlerin düşündüğü gibi– askeri bir anlaşmazlığa zemin oluşturması gerekirdi. Oysa, 1900'lerde Britanya İmparatorluğu Genel Kurmayı, bir İngiliz-Amerikan savaşını en az mümkün savaş planlarından bile çıkardı. Bundan böyle bu olasılık toptan bir kenara kondu.

Yine de, kapitalizmin gelişmesi, dünyayı kaçınılmaz olarak devletler arası rekabet, emperyalist yayılma, çatışma ve savaş yönüne soktu. Tarihçilerin belirttiği gibi, 1870'ten sonra tekelcilikten rekabete kayış, Avrupa'daki endüstriyel ve ticari girişimcilik için uygun havayı yaratmada belki de en önemli tek unsurdur. Ekonomik büyüme, aynı zamanda ekonomik mücadeleyle; güçlülere zayıflardan ayırmaya, bazılarının cesaretini

kırmaya, diğerlerini sertleşmeye, yeni, aç ulusları eskilerin pahasına kayırmaya hizmet eden bir mücadele. Belirsiz bir ilerlemenin geleceğine duyulan iyimserlik, yerini, sözcüğün klasik anlamıyla bir *agony* duygusuna ve belirsizliğe bıraktı. Her iki rekabet biçiminin birleşmesi, siyasi rekabeti, o da yine bu rekabet biçimlerini sertleştirdi.¹⁴

Ekonomik dünyanın, geçen yüzyılın ortalarında olduğu gibi, tek bir yıldızın –Büyük Britanya’nın– çevresinde dönen bir güneş sistemi olmadığı açıktı. Dünyadaki mali ve ticari işlemler hâlâ (aslında artarak) Londra’dan geçiyorsa da, Britanya artık ne ‘dünyanın atölyesi’ydi ne de başlıca ithalat pazarı. Tersine, görece bir düşüş içinde olduğu görülmekteydi. Şimdi, rekabet halinde çok sayıda ulusal endüstri ekonomisi karşı karşıyaydı. Bu koşullarda, ekonomik rekabet, devletlerin siyasi, hatta askeri faaliyetleriyle çözülmez bir biçimde iç içe geçti. Büyük Bunalım sırasında korumacılığın uyanması, bu birleşmenin ilk sonucuydu. Sermayenin bakış açısından, siyasi destek, yabancı rekabeti uzak tutmak için olduğu gibi, ulusal endüstri ekonomilerine ait ekonomik girişimlerin birbirleriyle rekabet ettiği dünyanın bazı yerlerinde de bundan böyle vazgeçilmezdi. Devletlerin bakış açısından ekonomi, bundan böyle, uluslararası gücün tam da temelini ve ölçütünü oluşturmaktaydı. Aynı zamanda ‘büyük (bir) ekonomi’ olmayan ‘büyük (bir) güç/devlet’ düşünmek, artık olanaksızdı; bu değişim, ABD’nin yükselmesinde ve Çarlık İmparatorluğu’nun görece zayıflamasında ifadesini buldu.

Öte yandan, siyasi ve askeri güç dengesini otomatik olarak değiştiren ekonomik güçteki kaymaların, uluslararası sahnede rollerin yeniden dağılımını gerektirmesi mantıklı değil miydi? Bu, kaydettiği şaşkıncı endüstriyel büyümeyle, eskiden Prusya’nın sahip olduğundan fersah fersah büyük bir uluslararası ağırlık kazanan Almanya’da rağbet gören bir görüştü. Doğrudan Fransızları hedef alan eski, yurtsever *Ren’de Nöbet* şarkısının, 1890’larda Alman milliyetçileri arasında, yerini hızla, henüz resmen olmasa da fiiliyatta Alman milli marşı haline gelen *Deutschland Über Alles*’de dile getirilen dünya üzerindeki emellere bırakması rastlantı değildir.

Ekonomik ve siyasi-askeri güçler arasındaki bu özdeşleşmeyi bu denli tehlikeli kılan şey, dünya pazarları ve doğal kaynaklar için ve Yakın ve Orta Doğu gibi ekonomik ve stratejik çıkarların çoğunlukla örtüştüğü bölgelerin kontrolü için yürütülen ulusal rekabet değildi yalnızca. 1914’ten çok önce, petro-diplomasi Orta Doğu’da zaten hayati bir etkendi; ve zafer, Britanya’nın, Fransa’nın, batılı (fakat henüz Amerikan olmayan) petrol şirketlerinin ve yüzde 5 payını sağlama alan Ermeni komisyoncu Calouste Gulbenkian’ındı. Öte yandan, Almanların Osmanlı İmparator-

luğuna ekonomik ve stratejik açıdan sızması, İngilizleri çoktandır kaygılandırmaktaydı ve Türkiye'nin Almanların yanında savaşa girmesinde bu Alman nüfuzunun etkisi oldu. Fakat durumun yeniliği şuradaydı: Ekonomi ile siyaset arasındaki birleşme ortadayken, ihtilaflı bölgelerin barışçıl bir biçimde 'nüfuz bölgeleri'ne ayrılması bile, uluslararası rekabetin kontrol altına alınmasına yetmedi. Bu kontrolü sağlamanın anahtarı, -1871-1889 arasında bunu benzersiz bir ustalikle sağlayan Bismarck'ın da gayet iyi bildiği gibi- hedeflerin bilinçli olarak sınırlandırılmasıydı. Devletler, diplomatik amaçlarını -sınırlarda bir değişiklik yapılması, bir hanedan evliliği, başka devletlerin gerçekleştirdiği ilerlemeler karşısında anlaşılır bir 'telafi'- tam olarak tanımlayabilecek bir konumda oldukları sürece, hesap yapmak da, çözüm ve anlaşma sağlamak da mümkündü. Tabii bunlar, -yine Bismarck'ın 1862-1871 arasında ispatladığı gibi- kontrollü bir askeri çatışma ihtimalini dışarda bırakmadılar.

Ancak, kapitalist birikimin niteleyici özelliğinin, sınır tanımazlığı olduğu doğrudur. Standart Oil'in, Deutsche Bank'ın, De Beers Diamond Corporation'ın 'doğal sınırları', evrenin bittiği yere, daha doğrusu, genişleme yeteneklerinin gittiği yere kadardı. Geleneksel dünya siyasetinin yapılarını istikrarsızlaştıran, dünya siyasetinin yeni örüntülerinin bu yönüydü. Denge ve istikrar, birbirleriyle olan ilişkilerinde Avrupalı güçlü devletlerin temel koşulu olmayı sürdürürken; başka yerlerde, aralarında en barışsever olanları bile, zayıf ülkelere savaş açmaktan çekinmediler. Görmüş olduğumuz gibi, sömürgelerde birbirleriyle olan çatışmalarını kontrol altında tutma konusunda kesinlikle özenliydi. Hiçbir zaman büyük bir savaş için *casus belli** sunar görünmemekle birlikte, uluslararası blokların ve neticede savaş bloklarının oluşmasını hızlandırdıklarına kuşku yoktu: İngiliz-Fransız-Rus bloğuna dönüşen şey, 1904 tarihli İngiliz-Fransız 'dostluk anlaşması'yla ('Entente Cordiale') başladı. Esasında bu anlaşma, Britanya'nın, Fransa'nın -Almanya'nın da gözünü diktiği bir kurban olan- Fas üzerindeki hak iddialarını desteklemesi karşılığında Fransızların da Mısır üzerindeki haklarından vazgeçtiğini belirten emperyalist bir anlaşmaydı. Bununla birlikte, istisnasız bütün güçlü devletler, yayılcı ve fetihçi bir ruh hali içindeydiler. Temelde savunmacı bir tavıra sahip olan Britanya bile, bugüne kadar rakipsiz olan dünya egemenliğini yeni davetsiz misafirlere karşı korumak gibi bir sorunu olduğundan, Güney Afrika cumhuriyetlerine saldırdı; Avrupalı bir devletin -Portekiz- sömürgelerini Almanya ile paylaşmayı düşünmekte tereddüt etme-

* Savaş nedeni -çn.

di. Bütün devletler ummanda birer köpekbalığıydı ve bütün devlet adamları da bunu biliyordu.

Fakat, dünyayı daha da tehlikeli bir yer haline getiren şey, sınırsız ekonomik büyümeyle siyasi güç arasında, bilinçsizce kabul edilmeye başlanan örtük eşlemeydi. Örneğin, 1890'larda Alman imparatoru, devleti için 'güneşte bir yer' istedi. Bismarck bu kadarını isteyemezdi; o, yeni Almanya'ya dünya üzerinde, Prusya'nın şimdiye kadar sahip olduğundan çok daha güçlü bir yer buldu. Yine de Bismarck, emellerinin boyutlarını tanımlarken, kontrol edilmesi olanaksız bölgelere girmekten özenle kaçınmıştı; oysa, II. William için bu deyiş, somut içerikten yoksun bir slogan haline geldi. Bu deyiş, sadece bir orantı ilkesini formülleştirmektedir: Bir ülkenin ekonomisi ne kadar güçlü, nüfusu ne kadar büyükse, ulus-devletinin uluslararası konumu da o kadar büyük olmalıydı. Hakkı olduğunu düşündüğü bu konum için teorik bir sınır yoktu. Şu milliyetçi deyişle ifade edildiği gibi: 'Heute Deutschland, morgen die ganze Welt' (Bugün Almanya, yarın bütün dünya). Bu sınırsız dinamizmin, siyasi, kültürel ya da milliyetçi-ırkçı retorikte de dışavurumları bulunabilir. Fakat üçünün de etkin ortak paydası, bütün istatistik eğrilerinde yukarı fırladığı gözlenen muazzam bir kapitalist ekonominin genişleme şartıydı. Sözelimi ondokuzuncu yüzyılın Polonyalı aydınlarının, (o zaman var olmayan) ülkelerinin dünyada Mesihçi bir misyonu bulunduğu şeklindeki inançlarının, onsuuz hiçbir önemi olamazdı.

Uygulamada tehlike, milliyetçi Alman tahrikinin Britanya karşısı bir perdeden çalmasına karşın, Almanya'nın dünya çapında bir güç olarak Britanya'nın yerini almayı somut biçimde önermesi değildi. Mesele daha çok, dünya çapında bir gücün, dünya çapında bir donanmaya sahip olmayı gerektirmesi, dolayısıyla Almanya'nın, Prusyalı *junker*leri veya başka aristokrat savaşçı gelenekleri değil, yeni orta sınıfları, yani yeni ulusu temsil eden bir subay topluluğuyla birlikte, eski Alman devletlerini değil, yalnızca yeni birleşik Almanya'yı temsil etmek gibi bir üstünlüğe sahip büyük bir savaş filosu oluşturmaya başlamasıydı (1897). Deniz gücünün genişletilmesini savunan Amiral Tirpitz, sadece İngilizleri, Almanların dünya genelindeki, özellikle de sömürgelerdeki hak iddialarına destek vermeye zorlayacak kadar tehditkâr bir donanma istediğini iddia ederek, İngilizleri yenebilecek kapasitede bir donanma tasarladığını inkâr etti. Ayrıca, Almanya öneminde bir ülkenin, bu öneme yakışan bir donanmaya sahip olması beklenmez miydi?

Fakat, Britanya'nın bakış açısından, (böylesi bir birleşmenin düşünülmesi hiç mümkün olmamakla birlikte) sayıca eski ve yeni rakip devletlerin

toplam filolarının çoktan oldukça gerisinde kalmış ve kendinden sonra gelen en büyük iki donanmanın ('iki-güç ölçütü' gereğince) toplamından daha güçlü olmak gibi çok daha mütevazı bir amacı sürdürmekte bile büyük güçlük çeken, dünya ölçeğinde etkinlik gösteren Britanya donanması için, bir Alman filosunun kurulması ek bir sıkıntı olmaktan öte bir şeydi. Diğer bütün donanmaların tersine, Alman deniz filosunun üslerinin tamamı, Britanya'nın karşısında, Kuzey Denizi'nde yer almaktaydı. Dolayısıyla, İngiliz donanmasıyla çatışmanın dışında bir hedefi olamazdı. Britanya'nın gördüğü gibi, Almanya esas olarak kıta Avrupası'na ait bir güçtü; ve Sir Halford Mackinder gibi önemli jeopolitikçilerin belirttiği gibi (1904), bu tür büyük güçler, orta büyüklükteki bir ada karşısında önemli avantajlara sahipti. Almanya'nın denizlerdeki meşru çıkarları gözle görülür biçimde marjinaldi; oysa, İngiliz İmparatorluğu tamamen kendi deniz yollarına bağımlıydı ve (Hindistan dışında) kıtaları, esas olarak kara devletlerinin ordularına bırakmıştı. Alman savaş filosu hiçbir şey yapmamış olsa bile, Britanya gemilerinin hareket özgürlüğünü kısıtlaması, böylelikle Britanya donanmasının, yaşamsal olduğuna inanılan sulardaki –örneğin Akdeniz, Hint Okyanusu ve Atlantik deniz yollarındaki– kontrolünü zorlaştırması, hatta olanaksızlaştırması kaçınılmazdı. Almanya için, kendi uluslararası statüsünün ve tanımlanmamış küresel özelemlerinin bir simgesi olan şey, Britanya İmparatorluğu için bir ölüm kalım meselesiydi. Amerika Kitası'nın suları, dost bir ABD'ye bırakılabilirdi – 1901'de bırakıldı da–, Uzak Doğu suları ABD'ye ve Japonya'ya bırakılabilirdi, çünkü o dönemde her ikisinin de çıkarları, herhalükârda Britanya'nınkilerle uyuşmaz görünmeyen tamamen bölgesel nitelikteydi. Alman donanması –öyle kalmaya niyeti olmamakla beraber– bölgesel bir donanma olarak bile, gerek İngiliz Adaları için, gerekse İngiliz İmparatorluğu'nun dünya genelinde sahip olduğu konum için bir tehdit oluşturmaktaydı. Britanya, olabildiğince statükonun korunmasından, Almanya ise –kasıtlı olmasa bile kaçınılmaz olarak Britanya'nın zararına– değişmesinden yanaydı. Bu koşullar altında ve iki ülke endüstrileri arasındaki ekonomik rekabet ortadayken, Büyük Britanya'nın Almanya'yı en olası ve en tehlikeli potansiyel düşmanlardan biri olarak görmesi şaşırtıcı değildi. Bu ülkenin, Fransa'ya ve Rus tehlikesi Japonya tarafından en aza indirilince (özellikle Rusya'nın yenilgisi, belleklerde ilk kez, İngiliz dışişleri bakanlarının uzunca zamandır veri kabul ettiği Avrupa kıtasındaki güç dengesini ortadan kaldırdığından) Rusya'ya yaklaşması mantıklıydı. Bu gelişme, zaten endüstriyel açıdan çoktandır en dehşetengiz rakip olan Almanya'nın, Avrupa'da önemli, egemen bir askeri güç olduğunu da

ortaya çıkardı. Herkesi şaşırtan İngiliz-Fransız-Rus Üçlü Antantı'nın arka planı böyleydi.

Avrupa'nın iki düşman bloğa bölünmesi, Üçlü İttifak'ın (1882) oluşmasından Üçlü Antant'ın tamamlanmasına kadar (1907), yaklaşık çeyrek yüzyıl aldı. Bu sürecin ya da takip eden gelişmelerin, karmaşık ayrıntılar içinde izini sürmemiz gerekmiyor. Bunlar olsa olsa, emperyalizm döneminde uluslararası sürtüşmelerin dünya çapında ve yaygın biçimde var olduğunu, hiçkimsenin –en çok da İngilizlerin–, kendi devletlerinin ve diğer devletlerin çıkarlarının, korkularının ve emellerinin alt akıntılarının kendilerini hangi yöne sürüklediğini pek bilmediklerini göstermektedir; yine, Avrupa'nın büyük bir savaşa doğru gittiği yaygın bir şekilde hissedilmekle beraber, hiçbir hükümet, bu konuda ne yapılacağını tam olarak bilmiyordu. Blok sistemini yıkma ya da bloklar arası yakınlaşmalarla –Britanya ve Almanya, Almanya ve Rusya, Almanya ve Fransa, Rusya ve Avusturya– hiç olmazsa bu sistemi dengeleme girişimleri, sürekli olarak başarısızlığa uğradı. Esnek olmayan stratejiler ve seferberlik planlarıyla tahkim edilen bloklar, daha da güçlendi ve kıta, 1905'ten sonra giderek daha fazla 'ateşle oynama siyaseti'yle –yani savaş tehdidiyle– yatıştırılan bir dizi uluslararası bunalım aracılığıyla kontrolsüz bir şekilde savaşa sürüklendi.

Çünkü, 1905'ten itibaren, tamamen 'burjuva' olan toplumların kısıllarında ortaya çıkan yeni devrim dalgasının sonucunda uluslararası durumun istikrarsızlaşması, zaten yanmaya hazır olan bir dünyaya yeni yanıcı maddeler ekledi. Çarlık İmparatorluğu'nu (geçici olarak) güçsüz düşüren 1905 Rus Devrimi, Almanya'ya Fas üzerinde hak iddiasında bulunma, Fransa'ya ise göz dağı verme cesareti verdi. Britanya'nın Fransa'yı desteklemesi üzerine, Berlin, Algeciras konferansında (Ocak 1906) geri adım atmaya zorlandı; çünkü, tamamen sömürgelerle ilgili bir konuda büyük bir savaşa tutuşmak siyasi açıdan hiç çekici değildi ve Alman donanması İngiliz donanmasıyla bir savaşta karşı karşıya gelmek için kendini henüz çok zayıf buluyordu. İki yıl sonra, Türk Devrimi, her zaman bir barut fıçısı olmuş Yakın Doğu'da, özenle oluşturulmuş uluslararası dengeyi bozdu. Avusturya, bunu fırsat bilerek (o zamana dek sadece idare etmekte olduğu) Bosna-Hersek'i resmen ilhak etti; bu da, Rusya ile, ancak Almanya'nın Avusturya'ya askeri destek verme tehdidiyle çözümlenebilen bir bunalımın doğmasına neden oldu. Geçerken belirtelim, 1911'de Fas konusunda kopan üçüncü büyük uluslararası bunalımın devrimle bir ilgisi bulunmamakla birlikte, emperyalizmle –ve sayısız olanaklar sunduğunu bilen yağmacı işadamlarının karanlık operasyonlarıyla– son derece ilişki-

liydi. Almanya, Fas'ta 'hamilik' tesis etmek üzere olan Fransızlar'dan 'bedel' koparmak amacıyla Fas'ın güneyindeki Agadir limanını ele geçirmek için bir gambot gönderdi. Fakat, Britanya'nın Fransa'nın yanında savaşa girmesi bir tehdit olarak algılandığından, geri çekilmek zorunda kaldı. Britanya'nın niyetinin gerçekten bu olup olmadığının bir önemi yoktur.

Agadir bunalımı, iki büyük güç arasındaki hemen her zıtlaşmanın, artık bu devletleri savaşın eşiğine getirdiğini gösterdi. İtalya'nın Libya'ya saldırarak ele geçirmesiyle birlikte, Türk İmparatorluğu'nun çöküşünün sürdüğü, Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan'ın 1912'de Türkiye'yi Balkan yarımadasından çıkarmaya giriştiği bir sırada, bütün güçlü devletler, ya İtalya'daki henüz her iki tarafa da bağlanmamış potansiyel bir müttefiki karşılıklarına almayı istemedikleri ya da Balkan devletlerinin yarattığı kontrolü mümkün olmayan sorunların içine sürüklenmekten korktukları için hareketsiz kaldılar. Bin dokuz yüz on dört, ne kadar haklı olduklarını gösterdi. Hareketsiz bir şekilde, Türkiye'nin neredeyse tamamen Avrupa'nın dışına atılmasını ve 1913'te muzaffer cüce Balkan devletleri arasında ikinci bir savaşla Balkan haritasının yeniden çizilmesini izlediler. Yapabilecekleri en fazla, Arnavutluk'ta –meseleye duyarlı Arnavutlar, daha sonra John Buchan'ın macera romanlarına esin kaynağı olan bağımsız bir İngiliz aristokratını tercih edebilecekken, her zaman olduğu gibi bir Alman prensin idaresi altında– bağımsız bir devlet kurmaktı. Bir sonraki Balkan bunalımı, tacın Avusturyalı mirasçısı Arşidük Franz Ferdinand'ın Bosna'nın başkenti Saraybosna'yı ziyareti sırasında patlak verdi.

Durumu daha da hassas hale getiren şey, bu dönemde büyük güçlerin iç siyasetinin, dış politikalarını tehlike kuşağına itmesi oldu. Görmüş olduğumuz gibi (bkz: s. 125, 324), 1905'ten sonra rejimlerin istikrarlı olması için gereken siyasi mekanizmalar, gürültülü şekilde gıcırdamaya başladı. Demokrat yurttaşlar haline getirme sürecinde, uyrukların seferberliklerini ve karşı seferberliklerini, değil soğurmak ya da sistemle bütünleştirmek, kontrol altında tutmak bile giderek zorlaştı. Dış politikayı, yalnızca Parlamentodan değil, Liberal kabinenin bir bölümünden de sır gibi saklamaya özen gösteren Britanya gibi bir devlette bile, demokratik siyasi yaşam yüksek bir risk unsuruydu. Agadir bunalımını, potansiyel bir pazarlık durumundan sıfır toplamlı bir zıtlaşma haline getiren şey, Almanya'ya savaş ya da geri çekilme dışında bir seçenek bırakmadığı izlenimi veren Lloyd George'un halkın önünde yaptığı konuşma oldu. Demokratik olmayan siyasi yaşamsa daha kötüydü. "1914 Temmuzunda Avrupa'nın trajik çöküşünün ana nedeninin, Orta ve Doğu Avrupa'daki

demokratik güçlerin, kendi toplumlarında militarist güçler üzerinde denetim sağlayamaması ve otokratların, sadık demokrat uyrukları değil, sorumsuz askeri danışmanları lehine tahtlarından feragat terk etmeleri¹⁵ olmadığını kim iddia edebilir? Ve en kötüsü, çözümsüz iç sorunlarla karşı karşıya kalan ülkelerin, özellikle askeri danışmanları kendilerine, savaş kesin olduğuna göre en uygun zamanın şimdi olduğunu söylediğinde, bir kumar oynayarak bu sorunları bir dış zaferle halletme iğvasına kapılmaları mümkün müydü?

Bütün sorunlarına rağmen, Britanya'da ve Fransa'da durumun böyle olmadığı açıktı. Oysa, maceracılıklarının (neyse ki) kendi başına dünya savaşını başlatması olanaksız olsa da, İtalya'da durum muhtemelen böyleydi. Peki Almanya'da? Tarihçiler, Alman iç siyasetinin dış siyaseti üzerindeki etkilerini tartışmaya devam etmektedirler. Halk arasında sağ tahrikin (diğer bütün büyük devletlerde olduğu gibi), özellikle denizde silahlanma yarışını teşvik ettiği ve desteklediği açık görünmektedir. İşçi hareketlerinin yarattığı kargaşaların ve Sosyal Demokrasi'nin seçimlerde gösterdiği ilerlemenin, içteki sıkıntıları, dışarıda elde edilecek başarılarla yatıştırmakta egemen seçkinleri hevesli kıldığı öne sürülmüştür. 1864-71 döneminde olduğu gibi, eski düzeni tekrar ayakları üzerine oturtmak için bir savaş gerektiğini düşünen (Ratibor Dükü gibi) çok sayıda muhafazakâr olduğu kesindir.¹⁶ Yine de bu, olsa olsa şu anlama gelebilirdi: Siviller, savaş düşkünü generallerin savlarına, aksi halde olabileceğinden daha az kuşkuyla bakacaklardır. Rusya'da durum böyle miydi? 1905'ten sonra siyasi liberalleşmeye ılımlı ödünler verilerek ihya edilen çarlık, yeniden canlanmak ve güçlenmek için en vaat edici stratejiyi Büyük Rus milliyetçiliğine ve askeri gücün şanına seslenmekte gördüğü sürece, evet. Gerçekte, ordunun yekpare ve coşkulu bağlılığı olmasaydı, 1913-14'teki durum, 1905-1917 arasındaki herhangi bir zamana göre, devrime daha yakın olurdu. Yine de Rusya'nın savaş istemediği kesindi. Fakat Rusya'nın 1914'te bir savaş fikri üzerinde, birkaç yıl öncesinde olmadığı kadar ciddi biçimde durması, (Alman generalleri korkutan bir gelişme olarak) birkaç yıllık askeri bir yapılanma sayesinde mümkün oldu.

Bununla beraber, –bu olmazsa, mahvolacağı kesin gibi görüldüğünden– varını yoğunu bu askeri kumara yatırmış tek bir devlet vardı: 1890'ların ortalarından itibaren giderek içinden çıkılmaz bir hal alan ulusal sorunlar yüzünden parçalanan Avusturya-Macaristan. Avusturya-Macaristan'da Güney Slavları'ndan kaynaklanan ulusal sorunlar, üç nedenden dolayı en zorlusu ve tehlikelisi olarak görünmekteydi. Birincisi, bu çok uluslu imparatorlukta üstünlük kurmak için birbiriyle dürtüşen, siyasi

olarak örgütlü diğer milliyetler gibi bela çıkarmakla kalmayıp, hem dil açısından esnek bir tutum sergileyen Viyana yönetimine hem de acımasız bir Macarlaştırma politikası yürüten Budapeşte yönetimine bağlı olmaları, meseleyi karmaşık hale getirmekteydi. Macaristan'daki Güney Slavları'nın kıskırtmaları, sadece Avusturya'ya yayılmakla kalmıyor, imparatorluğun iki yarısının her zaman güçlüklerle dolu olmuş ilişkilerini daha da kötüleştiriyordu. İkincisi, Avusturya'daki Slav sorunu, Balkanların siyasi yaşamından ayrılamazdı ve Bosna'nın işgaliyle bu sorun, 1878'den itibaren iyiden iyiye Balkanlardaki siyasi yaşamın bir parçası haline geldi. Dahası, (kan davası gütmekten, kahramanlık destanları düzenlemekten zevk alan akıncı keçi çobanlarının, haydutların ve prens-piskoposların Homerosvari devleti Karadağ'ı bir yana bırakırsak) imparatorluktaki muhalif Güney Slavları'nın aklını çelebilecek bağımsız bir güney Slav Sırbistan devleti öteden beri vardı. Üçüncüsü, Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesi, Habsburg İmparatorluğu'nun da yazgısını belirledi, velev ki Balkanlarda hiç kimsenin umursamazlık edemeyeceği hâlâ büyük bir güç olduğunu hiçbir kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde gösterebilirsin.

Arşidük Franz Ferdinand'a suikast düzenleyen Gavrilo Princip, son güne kadar, çaktığı küçük kibritin dünyayı alevler içinde bıraktığına bir türlü inanmadı. 1914'teki son bunalım, böylesine beklenmedik, travmatik ve bugünden bakıldığında akla zarar bir şeydi; çünkü, esasında Avusturya'nın siyasi yaşamına ait bir olaydı; Viyana, "Sırbistan'a bir ders vermek" gerektiğini hissetmişti. Uluslararası iklim sakin gibiydi. Hiçbir ülkenin dışişleri bakanlığında 1914 Haziranı'nda bir sorun çıkması beklenmiyordu; zaten on yıllardır devlet adamları sık sık suikaste kurban gidiyordu. İlke olarak, hiç kimse, büyük bir gücün, küçük ve baş belası bir komşuya sert bir biçimde yüklenmesini önemsemezdi. O zamandan bu yana, açıklanamaz gibi görünen bir şeyi açıklamak için yaklaşık beş bin kitap yazıldı: Saraybosna'daki olayın üzerinden beş hafta geçtikten sonra nasıl oldu da Avrupa kendini savaşın içinde buldu?* Bu soruya ilk ağızda verilebilecek yanıt, bugün hem açık hem de anlamsız gibi görünmektedir: Almanya Avusturya'ya tam destek vermeye, yani durumu yatıştırmamaya karar verdi. Diğerleri de, acımasızca onu izledi. Çünkü 1914'e gelindiğinde, bloklar arasında, taraflardan birinin ya da öbürünün geri adım atmasının beklendiği her zıtlık, onları savaşın eşğine getirdi. Askeri güçler böylesine kararlı bir şekilde seferber edildiğinde (aksi halde böyle bir zıtlıkta

* Japonya ve ABD ile, İspanya, İskandinavya, Hollanda ve İsviçre dışında bütün Avrupa devletleri sonunda savaşa girdiler.

'inandırıcı' olmayacaktır), geriye dönülmesi artık mümkün olamazdı. 'Caydırma', artık caydırıcı değil, ancak yıkıcı olabilirdi. 1914'e gelindiğinde, ne kadar gelişigüzel olursa olsun *her* olay –hatta kıtanın unutulmuş bir köşesinde beceriksiz bir öğrencinin yapacağı bir eylem bile–, eğer blok ve karşı blok sistemine kilitlenmiş herhangi bir güç bunu ciddiye almayı isterse, böyle bir zıtlasmaya yol açabilirdi. Savaş böyle çıktı ve benzer koşullarda yine çikabilirdi.

Kısacası, 1914'ten önceki son yıllarda, uluslararası bunalımlarla ülkelerin kendi içlerindeki bunalımlar birleşti. Bir kez daha toplumsal devrim tehlikesiyle karşı karşıya bulunan Rusya; siyasi olarak kontrolü artık mümkün olmayan çok parçalı imparatorluğun dağılma tehlikesi altındaki Avusturya; hatta, içindeki siyasi bölünmeler yüzünden kutuplara ayrılmış ve belki de kımıldayamaz hale gelme tehlikesiyle karşı karşıya olan Almanya; hepsi de, ordularına ve onların getireceği çözümlere meyilliydiler. Vergi toplamakta, dolayısıyla yoğun bir yeniden silahlanma için para bulma konusunda gönülsüz davranan (askerliği yeniden üç yıla çıkarmak daha kolaydı) Fransa bile, 1913'te, Almanya'ya karşı intikam çağrısında bulunan ve ölümcül bir iyimserlikle savunma stratejisinden vazgeçen, bunun yerine Ren'in karşı tarafına şiddetli, ani bir saldırı olasılığını gündeme getiren generalleri yankılayan, savaş çıçlıkları atan bir başkan seçmişti kendine. İngilizler ise, askerler yerine savaş gemilerini tercih ettiler: Liberallerin, ticaretin koruyucusu, ulusal şeref kaynağı olarak gördükleri donanma her zaman gözdeydi. Deniz kuvvetlerinin saldığı korkuda, kara ordusunda yapılan reformların tersine, siyasi bir cinsel çekicilik vardı. Fransa ile birlikte yürütülecek bir savaşın, kitlesel bir ordu ve sonuçta zorunlu askerlik anlamına geldiğini anlayanların sayısı, siyasetçiler arasında bile çok azdı; gerçekten de İngilizler, donanma ve ticaret savaşı dışında bir şeyi ciddi biçimde düşünmemişlerdi. Yine de İngiliz hükümeti, sonuna kadar barışçıl kalmasına –ya da daha çok Liberal hükümeti bölme korkusuyla bir tutum almaya yanaşmamasına– rağmen, savaşın dışında kalmayı düşünemezdi. Schlieffen Planı adıyla uzun zamandır hazırlanan, Almanların Belçika'yı işgali, Londra'ya, diplomatik ve askeri zorunluluğu maskeleyecek ahlaki bir kılıf sağladı.

Fakat, İngilizler dışında savaşın bütün tarafları, zorunlu askerlikle oluşturulmuş muazzam büyüklükte ordularla savaşa hazırlandıklarından, kaçınılmaz biçimde kitlelerin savaşı olan bir savaşa Avrupalı yığınlar nasıl tepki vereceklerdi? 1914 Ağustosunda, hatta düşmanlıklar ortaya çıkmadan önce, 19 milyon, potansiyel olaraksa 50 milyon silahlı adam, sınırların iki yakasında karşı karşıya geldiler.¹⁷ Silah altına çağrıldıkların-

da, bu yığınların tutumu ve özellikle savaş, –planlarında buna hemen hiç yer vermeseler de– bazı askerlerin zekice tahmin ettikleri gibi, kısa zamanda sona ermezse, savaşın siviller üzerindeki etkisi ne olacaktı? Fransızların 74, Almanların 94 ve Rusların 108 tümenine karşılık 20 tümeden oluşan mütevazı boyuttaki profesyonel ordularını takviye etmek için yalnızca gönüllülere bel bağladıklarından; çalışan sınıfları, bir kuşatmaya son derece açık olan deniz aşırı yerlerden gemilerle gelen gıdalarla beslendiklerinden ve hemen savaştan önceki yıllarda hükümet, halkta, yakın tarihte örneği olmayan bir toplumsal gerilim ve ajitasyon havasıyla ve İrlanda'daki barut fıçısıyla karşı karşıya bulunduğundan, özellikle İngilizler için bu sorun son derece hayatiydi. Liberal bakan John Morley, “savaş ikliminin [18]48'deki ruh haline yaklaşan demokratik bir sistemdeki düzenle uyumlu olması mümkün değildir” diye düşünüyordu.* Fakat, diğer büyük devletlerdeki iklim de, yönetimlerini rahatsız edecek nitelikteydi. Ancak, 1914'te hükümetlerin, kendi iç toplumsal bunalımlarını yatıştırmak için savaşa atıldıklarına inanmak bir hata olur. En fazla, vatanseverliğin, ciddi boyutlara varan direnci ve işbirlikçi olmayan tutumları en alt düzeye indireceğini hesap etmişlerdi.

Bu noktada haklıydılar. Hiçbir hükümet (İngilizler dışında) vicdani nedenlerle askerlik yapılmayabileceğini kabule hazır olmamakla birlikte, savaşa karşı liberal, humaniter ve dini muhalefet, uygulamada her zaman ihmal edilebilir bir düzeyde kaldı. Bir bütün olarak örgütlü işçi hareketleri ve sosyalist hareketler, militarizme ve savaşa hararetle karşı çıktılar, hatta İşçi ve Sosyalist Enternasyonali, 1907'de savaşa karşı uluslararası bir genel grev yapacağını duyurdu; ancak, sağcı bir delinin, savaştan birkaç gün önce, Fransız sosyalist hareketinin büyük önderi ve hatibi Jean Jaurès'i umutsuzca barışı korumaya çalışırken öldürmesine rağmen, kalın kafalı politikacılar bu duyuruyu ciddiye almadılar. Başlıca sosyalist partiler, böyle bir greve karşıydı; uygulanabilir bulanların sayısı çok azdı; ve herhalükârda, Jaurès'in de fark ettiği gibi “savaş bir kere patlak verdiğinde, yapacak bir şey kalmayacak”tı.²⁰ Gördüğümüz gibi, Fransa İçişleri Bakanı, polis bu amaçla haklarında titizlikle bir liste hazırladığı savaş karşıtı tehlikeli militanları tutuklamaya tenezzül bile etmedi. Çok geçmeden, milliyetçi muhalefetin de ciddi bir etken olmadığı görüldü. Kısacası, hükümetlerin [halkı] silah altına alma çağrıları, etkili bir direnişle karşılaşmadı.

* Paradoksal olarak, İngiliz işçi sınıfı üzerinde açlığın olası etkilerinin yarattığı korku, deniz kuvvetleri stratejistlerinin aklına, bu ülke halkını aç bırakacak bir kuşatma ile Almanya'yı istikrarsızlığa düşürme olasılığını getirdi. Gerçekten de savaş sırasında bu uygulandı ve kayda değer bir başarı elde edildi.¹⁹

Fakat, hükümetler hayati bir açıdan yanıldılar: Halklarının, (hadsiz hesapsız gelecek kuşakları ve açlıktan, hastalıktan ölen sivilleri hesaba katmazsak) en az 20 milyonunun öleceği ve yaralanacağı bir savaşa coşkulu bir vatanseverlik dalgasıyla koşar adım gitmeleri, savaşa karşı çıkanlar gibi hükümetler de için de tam bir sürpriz oldu. Fransız yetkililer, firarilerin yüzde 5-13 arasında olacağını hesaplamışlardı, oysa 1914'te askerden kaçanların oranı sadece yüzde 1.5'tu. Savaş karşıtı siyasi muhalefetin en güçlü olduğu ve bunun işçi ve sosyalist gelenek kadar Liberal gelenekte de derin köklerinin bulunduğu Britanya'da, ilk sekiz haftada 750.000, sonraki sekiz aydaysa bir milyon daha insan gönüllü oldu.²¹ Beklendiği gibi Almanlar, emirlere itaatsizliği akıllarından bile geçirmediler. "Savaştan sonra binlerce sadık partili yoldaş 'kahramanlık madalyası aldık' derken, herhangi biri çıkıp da anavatanımızı sevmediğimizi nasıl söyleyebilirdi?" 1914'te Demir Haç nişanını henüz almış bir Alman sosyal demokrat militan böyle yazıyordu.²² Avusturya'da kısa bir vatanseverlik dalgasıyla sarsılanlar yalnızca egemenler değildi. Avusturyalı sosyalist önder Victor Adler'in de kabul ettiği gibi, "ulusal gruplar arasındaki mücadelede bile savaş, bir tür kurtuluş, değişik bir şeylerin olacağına ilişkin bir umut olarak görünmektedir."²³ Bir milyon askerin firar etmesinin beklediği Rusya'da bile birkaç bin kişi dışında 15 milyonun hepsi seferberlik çağrısına uydu. Kitleler, devletlerinin bayraklarının altında yürüdüler ve savaşa karşı çıkan önderleri terk ettiler. Aslında, en azından halk arasında, sayıları da oldukça azdı. 1914'te Avrupa'daki halklar, kısa bir an için de olsa, güle oynaya kıymaya ve kıyılmaya gittiler. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraysa bir daha asla bunu yapmadılar.

Bu andı onları şaşırtan, Avrupa'nın, bir fırtınanın geldiğini gören insanlar gibi, artık alışkanlık kazandığı savaş olgusu değil. Bir bakıma savaşın gelişi, özellikle orta sınıftan gençler –kadınlardan çok daha fazla erkekler– tarafından, buna karşılık daha az ölçüde işçiler ve en az da köylüler tarafından, yaygın olarak bir kurtuluş ve rahatlama biçiminde algılandı. Bir fırtına gibi, bekleminin yarattığı ağırlığı dağıtarak havayı temizledi. Burjuva toplumunun yüzeyselliklerine ve havailiklerine, ondokuzuncu yüzyıl ilerlemesinin sıkıcı tedriciliğine, yirminci yüzyılın liberal ütopyası olan huzur ve barış içindeki bir düzene, Nietzsche'nin kâhince ilan ettiği gibi, "mandarinlerce idare edilen soluk ikiyüzlülük"le²⁴ birlikte son verilmesi anlamına geliyordu. Salondaki uzun bekleyişin ardından, perdelerin, seyircilerin kendilerini aktör olarak buldukları büyük ve heyecan verici tarihsel bir drama açılması anlamına geliyordu. Bu, karar demektir.

Tarihsel bir sınırın –pedagojik yararının ötesinde, insanın uygarlaşma [tarihinin] dönemleştirilmesini sağlayan ender tarihlerden biri olan sınırın– geçilmesi olarak mı görüldü? 1914’ün kayıtlara geçmiş hemen bütün fikirlerine sinmiş olan, kısa bir savaş olacağına dair yaygın beklentilere, 1913’le özdeşleştirilen sıradan yaşama ve ‘normalliğe’ geri döneleceği öngörüsüne rağmen, muhtemelen evet. Savaşa, “yüzücülerin berrak sulara daldıkları gibi”²⁵ dalan vatansever ve militarist gençlerin yanlısamaları bile, tam bir değişim anlamı taşımaktaydı. Çok az kimse, 1880’lerin Nietzschesi gibi ‘iğrenç [ungeheure] savaşlar, ayaklanmalar [Umstürze], patlamalar çağı’nın²⁶ başlamakta olduğunun farkında olmasına, hatta sol kesimde daha da az insanın bunu kendi tarzlarında yorumlayarak Lenin gibi onda bir umut ışığı görmesine rağmen, bu savaşla bir çağın sona erdiği duygusu, belki de en güçlü haliyle kendini siyaset dünyasında hissettirdi. Kendini enternasyonalizme ve barışa adanmış bir hareket, ansızın basiretsizliğe düştüğü ve egemen sınıfların öncülüğündeki ulusal birlik ve vatanseverlik dalgası, –ne kadar anlamlı da olsa– savaşa katılan ülkelerdeki partileri, hatta sınıf bilincine sahip proletaryayı silip süpürdüğü için, sosyalistler açısından savaş, dolaysız ve çift yönlü bir felaket oldu. Eski rejimlerin devlet adamları arasında her şeyin değiştiğinin farkında olan en azından bir kişi vardı. Edward Grey, Britanya’nın ve Almanya’nın savaşa girdiği akşam Whitehall’ın ışıklarının sönüşünü izlerken, “Bütün Avrupa’da ışıklar sönüyor” diyordu. “Yaşamımız boyunca bir daha yandıklarını göremeyeceğiz.”

1914 Ağustosundan beri, Nietzsche’nin gelişini kahin edasıyla bildirdiği iğrenç savaşlar, ayaklanmalar ve patlamalar dünyasında yaşamaktayız. 1914’ten önceki çağın, nostaljinin yarattığı sis perdesinden, düzenin ve barışın, sorunsuz beklentilerin hüküm sürdüğü belli belirsiz bir altın çağ gibi görünmesinin nedeni budur. Hayali güzel eski günlerin böyle geçmişe yansıtılması, yirminci yüzyılın ilk değil, son on yıllarının tarihine özgü bir durumdur. Işıkların sönmesinden önceki günlerin tarihçileri, bu tür yansıtımlarla ilgilenmiyorlardı. Onların ve bu kitabın başlıca kaygısı, zenginliğin arttığı, batılı imparatorlukların geliştiği kendinden emin burjuva uygarlığının barış çağının, nasıl olup da (kaçınılmaz olarak) içinde bu çağa son veren bir savaş, devrim ve bunalım embriyosu taşıdığını anlamak ve göstermek olmalıdır.